

ФЕНОМЕН ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ: ПОГЛЯД КРИЗЬ ПРИЗМУ ТРУДОВОЇ ТЕОРІЇ ВАРТОСТІ

В статті відображено авторську позицію щодо змісту економічної категорії «людський капітал». Всупереч широко розповсюдженим підходам, за яких знання та інші продуктивні здібності індивіда визнаються людським капіталом априорі, доведено, що останній виникає як такий лише за певних умов – він є надбанням не будь-якого, а виключно високорозвиненого суспільства, що функціонує на засадах демократії та відповідає постіндустріальним еталонам соціально-економічного розвитку. З метою аргументації зроблених висновків в статті наведено результати аналізу положень трудової теорії вартості, які застосовано в якості своєрідного фону для уточнення ролі людського капіталу в сучасному світі.

In article are displayed an author's position concerning the contents of an economic category «the human capital». Contrary to widely widespread approaches, for which knowledge and other productive abilities of the individual admit as the human capital a priori, it is proved, that last arises as such only under certain conditions - it is property not anyone, and extremely advanced society which functions on the basis of democracy and answers postindustrial standards of social and economic development. With the purpose of the argument of the made conclusions in articles results of the analysis of positions of the labour theory of cost which it is applied as an original background for specification of a role of the human capital in the modern world are resulted.

Ключові слова: людський капітал, капітал, капіталізм, робоча сила, трудова теорія вартості, постіндустріальна економіка.

Постановка проблеми. Проблема уточнення змісту наукової категорії «людський капітал» сьогодні є надзвичайно гострою. Її вирішення сприятиме раціоналізації заходів, спрямованих на підвищення ефективності управління цим специфічним активом.

Аналізуючи часи А. Сміта, науковці звернули увагу на те, що за участі капіталу суспільство стало інтенсивно розшаровуватися, а відносини у ньому – надмірно загострюватися. Специфіка соціального статусу та ролі власника капіталу стала відчутною. Проте, чи помітне подібне розшарування внаслідок накопичення в межах певного соціуму прогресивних знань та передового професійного досвіду? Чи підвищується суспільний статус тих, хто, сподіваючись на краще, витрачає значну частину власного життя та заощаджень на розвиток людського капіталу? В деяких країнах – так, а в деяких – ні. Тоді, чи виправдано взагалі говорити про наявність цього активу там, де представники кваліфікованої праці отримують заробітну плату, розміри якої не перевершують, а іноді є меншими за платню некваліфікованих працівників? Можливо, все ж таки, людський капітал є характерною ознакою виключно високорозвиненого суспільства? І чи може він взагалі бути присутнім там, де заробіток працівника є не більшим за витрати, що пов'язані із потребою забезпечення необхідного рівня працездатності людини?

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Подібні запитання є цілком правомірними з огляду на те, що переважна більшість з визнаних та поширених сьогодні визначень економічної категорії «капітал» акцентує увагу на тому, що останнім є те, що здатне приносити прибуток своєму власнику. То, можливо, саме з таких позицій і варто трактувати процес капіталізації знань, умінь, професійних навичок та інших складових людського капіталу? І чи можна вважати ті чи інші знання складовими останнього, якщо в силу певних, яких би там не було, причин дохід від їх застосування відсутній априорі. Адже такий дохід, як детермінуюча ознака економічної категорії «людський капітал», має бути тим, що перевершить плату за послуги робочої сили – ним має бути та винагорода, яку отримує власник знань, професійних навичок, сформованих мотивацій та набутого трудового досвіду.

В. Мандибур у [1, С. 27] з цього приводу зазначає, що капітал дозволяє своєму власнику отримувати на авансований капітал додаткову вартість за умови повної компенсації вартості його частини, спожитої у процесі виробництва. Погоджуючись із вченим, припустимо, що, ідентифікуючи людський капітал, ми й повинні зосереджувати увагу саме на тій частині новоствореної вартості, яка переходить у власність найманого працівника після компенсації вартості застосованої робочої сили. Дослідження правомірності подібних припущень й покладено в основу представленої статті. Підґрунтям для розв'язання сформульованого завдання є наукові розробки таких вітчизняних та закордонних вчених, як А. Сміт, А. Маршал, Т. Шульц, М. Боуен, Г. Беккер, У. Баумоль, В. Хоффман, М. Фішер, Е. Лібанова, С. Пирожков, О. Грішнова, А. Колот, В. Куценко, Г. Назарова, М. Семікіна, Є. Галасєва, С. Валентей, А. Добринін, С. Дятлов, І. Ільїнський, М. Критський, В. Чекмарєв та ін.

Мета дослідження полягає в уточненні змісту та ролі людського капіталу в сучасному світі ринкових відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Повертаючись до міркувань, викладених у попередньому номері журналу, констатуємо, що у цілому К. Маркс не зміг передбачити справжній вектор еволюції взаємин між працею та капіталом у світі капіталістичних відносин. У своїх міркуваннях він враховував лише поточні обставини: «Не варто думати, що так звана «skilled labor» займає кількісно важливе місце у національній праці», – писав Маркс, помилково вважаючи, що: «...у будь-якому процесі

утворення вартості вища праця завжди має зводитись до середньої суспільної праці, наприклад один день вищої праці до x днів середньої праці». Базуючись саме на такому сумнівному узагальненні, класик політичної економії власноруч обмежив потенціал сформованої теорії: «Отже, ми уникнемо зайвої операції та спростимо аналіз, якщо припустимо, що робітник, що застосовується капіталом, виконує просту, середню суспільну працю» [2, с. 209] (Важливо відмітити, що у вислові про робітника, який «застосовується капіталом», простежуються нотки, властиві рабовласницькій термінології. І це не випадково, адже К. Маркс свідомо та відверто говорить про те, що під впливом машинного виробництва капіталізм поступово вироджується у рабовласництво, коли навіть робочий – колись вільна особистість – вимушений продавати жінку та дітей, стаючи «...работоргівцем» [2, с. 407].)

Загалом допитливого вченого має насторожувати той факт, що подекуди у «Капіталі» К. Маркс використовує поняття, властиві не капіталістичному, і, навіть, не соціалістичному світогляду, а саме рабовласницькому: «...він (капіталіст – Д.П.) купує продукт робітників чужої галузі виробництва на продукт робітників своєї власної галузі виробництва та, відповідно, має у розпорядженні продукт чужих робітників лише тому, що він задарма привласнив собі продукт своїх власних...» [3, с. 97], або: «...покупець робочої сили споживає її, змушуючи працювати її продавця» [2, с. 188] (Нібито має дивувати той факт, що вчений використовує поняття «примус», адже згідно його ж висновків, вільний працівник має право самостійно розпоряджатися власною робочою силою, в даному разі – він свідомо передає її у користування капіталісту – власнику засобів виробництва, погоджуючись на ті умови, що диктуються останнім (див. [2, с. 407]). Проте, насправді, таку «свідому передачу» теоретик сприймає досить саркастично, стверджуючи при цьому: «Люзія його (робітника – Д.П.) незалежності підтримується тим, що індивідуальні хазяява-наймачі постійно змінюються, а також тим, що існує юридична фікція договору» [2, с. 586]. Серед іншого, у таких висловлюваннях К. Маркса виявляється двоякість запропонованого підходу: з одного боку це теоретична економічна концепція, з іншого – заполітизований трактат про тиск капіталу на маси трудящих. Подібні суперечності існують майже у всіх розділах «Капіталу». За нашими висновками причиною подібної біполярності викладених думок є та обставина, що ця праця писалася впродовж чотирьох десятиріч – від початку 40-х років і до кінця життя вченого. Зрозуміло, що за ці роки еволюціонувала особистість мислителя, а разом з нею й спрямованість його висновків. І цілком ймовірно, що те, що починалось як дослідження економічних закономірностей, набуло в підсумку форм революційної пропаганди.). Іншим підтвердженням подібних висновків є й те, що, вводячи у науковий вжиток поняття робочої сили, теоретик політичної економії, добре розуміючи ту відмінність, яка природно існує між робочою силою чоловіка і, скажімо, дитини, говорить не просто про мужчину та його робочу силу, а про «...дорослих робочих-мужчин» [2, с. 407]. Та людство у своєму розвитку, фактично, оминуло пророковану К. Марксом еру «капіталістичного рабовласництва» (Про яку К. Маркс писав: «...капіталістичний процес виробництва самим своїм ходом обумовлює відокремлення робочої сили від умов праці. Тим самим він відтворює та увічнеює умови (іншими словами, пролонгує такі обставини у нескінченність, формує певну еру – Д.П.) експлуатації робітника... Насправді, робітник належить капіталу, ще до того, як він продав себе (звернімо увагу, що тут йдеться не про робочу силу людини, а про неї саму – Д.П.) капіталісту» [2, с. 590].). І чи мають перевагу такі мужчини над жінками сьогодні, коли проста фізична праця дедалі більше відходить у минуле, а на перші позиції виходять автоматизовані виробничі технології? Мабуть важко не погодитись з тим, що нині в епоху економіки знань такі переваги майже зникають, адже не фізичні, а розумові спроможності починають відігравати провідну роль. За таких умов виявляються домінуючими не проблеми кількості праці, а проблеми її якості, забезпечення якої вимагає суттєвих капіталовкладень в освіту та професійний розвиток незалежно від статі або віку працездатної людини. І в цьому – в подоланні гендерної нерівності та соціальної дискримінації – ми вбачаємо ще одну важливу ознаку та підставу стверджувати про перехід тієї чи іншої держави на постіндустріальний щабель економічного розвитку, за якого знання та інші продуктивні здібності людини й отримують можливість функціонувати в якості капіталу.

Необхідно звернути увагу й на те, що не менш цікава трансформація відбулася зі ставленням сучасного капіталіста до проблем життя та здоров'я працівників. Якщо за часів К. Маркса власнику засобів виробництва було байдуже до того, як і скільки житиме працівник, то сьогодні, коли кваліфікація останнього безпосередньо залежить від обсягів інвестування в його професійний розвиток, залишатися байдужим до проблем здоров'я та якості життя працюючих є неприпустимою помилкою. У нерозумінні цього полягав ще один прорахунок класика політичної економії, який був зумовлений неусвідомленням справжнього характеру майбутнього впливу розвитку машинного та автоматизованого виробництва на сферу соціально-трудових відносин. Втім, навіть враховуючи теоретичні прорахунки вченого, можна переконливо стверджувати, що «Капітал» К. Маркса є відмінним фундаментом для вірного розуміння ролі людського капіталу у сучасному світі, аналізу причин його виникнення як соціально-економічного феномену та визначення перспектив застосування цього активу в цілях розвитку національної економіки та економік окремо взятих суб'єктів господарювання.

Таким чином згідно К. Маркса гроші перетворюються на капітал в результаті їх трансформації у виробничі фонди (основні та обігові) та внаслідок експлуатації товару «робоча сила». Разом з цим, ми вважаємо коректним стверджувати, що дещо подібна трансформація відбувається і з коштами, які

інвестуються у розвиток продуктивних здібностей людини – у розвиток знань, формування професійного досвіду, набуття спеціалізованих навичок, міцного здоров'я та продуктивних мотивів. Сполучаючись з робочою силою, ці об'єкти забезпечують створення вартості, яка може значно перевершувати вартість останньої. Та, уподібнюючи людський капітал до капіталу звичайного, варто усвідомлювати помилковість підходу, за якого відбувається ототожнення обсягів інвестованих ресурсів з обсягами акумульованих знаннєвих, валеологічних та мотиваційних активів. Абсурдність таких порівнянь обумовлює складність оцінювання людського капіталу, адже – і в цьому полягає позиція автора – ним є не сама сума інвестованих коштів – еквівалент вартості процесу формування знань та інших продуктивних здібностей людини – а результуюча споживчої, реальної ринкової вартості цих складових. Саме із характеристик такої споживчої вартості розраховуватиметься зарібок працівника, який одночасно міститиме в собі і компенсацію витрат, понесених внаслідок формування й відновлення його робочої сили, і – що важливо – певний дохід, який отримуватиметься ним в результаті застосування людського капіталу. Отже, як безглуздо стверджувати, що дохід на людський капітал визначатиметься не реальною вартістю його складових, а обсягами витрачених на їх формування ресурсів, так помилково й вважати, що обсяги людського капіталу можна оцінити, виходячи з визначення відповідних обсягів інвестування. Для оцінювання людського капіталу необхідно скористатися принципово іншим інструментарієм.

Повертаючись до аналізу теоретичного змісту економічної категорії «капітал», зазначимо, що у представленій роботі ми не прагнули ідеалізувати погляди К. Маркса на сутність капіталу, як і не намагалися уникнути ймовірної критики на власну адресу, звертаючись до них. Важливим було точно та неупереджено виявити те раціональне зерно, яке б допомогло з'ясувати економічну природу людського капіталу, сприяло б оптимізації механізму формування та використання цього активу за сучасних умов господарювання. Звісно, визнання того, що пересічний працівник, вступаючи у виробничий процес, є власником певного активу – а значить і правомірним співучасником розподілу прибутку – могло звести нанівець ідею тотальної експлуатації робітничого класу капіталістами, яка була дієвим важелем впливу у політичній боротьбі, виступала зручним підґрунтям революційної пропаганди. Проте ми не акцентуватимемо увагу на подібних речах, адже, як буде показано далі, окрім суто політичних та ідеологічних мотивів, важливу роль у формуванні висновків відіграли й інші цілком об'єктивні причини та закономірності, які обумовили те, що за часів К. Маркса поняття капіталу не могло бути співвіднесене із знаннями та професійними навичками, втіленими у людині-працівнику. Як не парадоксально, такі причини криються у самих властивостях капіталу. І на особливу увагу заслуговує така його властивість, як вторинність формування. Припускається, що виникненню капіталу передують ефективно застосування первинних факторів виробництва – праці та природних ресурсів. Внаслідок маніпулювання ними створюється вартість, яка здатна виступити в якості капіталу або в уречевленій формі, що спостерігається у випадку, коли йдеться про виробництво засобів виробництва, або у формі інвестиційних ресурсів, акумульованих внаслідок реалізації виробленого продукту чи надання послуг (рис. 1).

Зважаючи на зміст наведеної схеми сформулюємо висновок – капітал як такий виникає лише на певному щаблі суспільно-виробничих відносин. І хоча складно віднайти на часовій лінії точку, яка б однозначно символізувала правомірність ототожнення певного активу з поняттям «капітал», все ж таки можна переконливо стверджувати, що минуло досить багато часу доти, доки цей принципово новий чинник економічного розвитку був усвідомлений та сприйнятий науковими колами. Цей час був витрачений на дослідження меркантилістів, фізіократів та представників інших наукових течій, які намагалися підвести міцний науковий фундамент під реально існуючі, проте досить обмежено усвідомлювані причини економічного піднесення чи занепаду суспільств. Це той час, який був відведений історією людства на удосконалення як знарядь праці, так і самих виробничих процесів, ускладнення системи грошово-фінансових та соціально-економічних відносин, на фоні чого не помітити визначну роль капіталу вже було неможливо.

Проте, на якій стадії свого розвитку знаходилися продуктивні знання, втілені у пересічних працівниках, за часів К. Маркса і які обсяги коштів інвестувалися у їх формування? Чи могли ті знання або ж еквівалент відповідної вартості підштовхнути вчених до усвідомлення їх природи з позицій вчення про капітал? І чи насправді дивним є те, що ці – дозволимо собі вислів – «примітивні» знання були непоміченими в загальній сукупності складників, що формували психофізіологічну здатність людини до праці, яка знайшла відображення в економічній категорії «робоча сила»? Так ми не погоджуємося з тезою про те, що поняття капіталу є похідним від людського капіталу, оскільки нібито «...завдяки знанням, умінням, здібностям людини створюється капітал взагалі». Такий підхід суперечить самій сутності капіталу, адже знання та інші складові людського інтелекту можуть виступити в означеній ролі лише на певному етапі розвитку людської цивілізації. Вони не є капіталом самі по собі, як не є самі по собі капіталом грошові кошти чи будь-яке технічне устаткування. Характеризуючи теоретичну сутність людського капіталу, можна перефразувати вислів К. Маркса про гроші як капітал [2, с. 157] наступним чином: «Знання як знання і знання як капітал спочатку різняться між собою лише неоднаковою формою обігу». Для того, щоб знання виступили в якості капіталу необхідним є забезпечення відповідних політичних, соціальних, економічних та культурних умов. Звісно, це ж стосується й інших видів капіталу, проте у цьому випадку потрібні умови

були відтворені набагато раніше, в результаті чого з'явилися такі поняття як «лихварський відсоток» та «земельна рента».

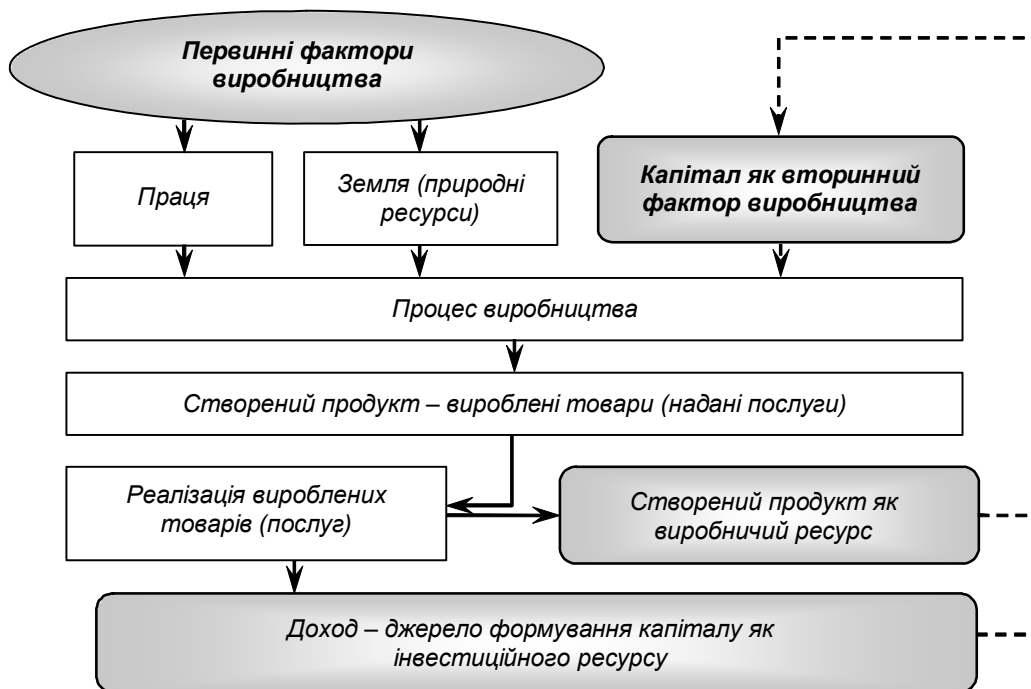

Рис. 1. Капітал як вторинний фактор виробництва

Лише сьогодні людство здійснило рішучий крок від примітивних до прогресивних знань, перейшло від пріоритету професійної майстерності, яка формувалася внаслідок самонавчання та тривалого повторення однотипних виробничих функцій, до пріоритету професійної компетентності – результату тривалого навчання та значних інвестицій в освіту, що й ознаменувало виникнення принципово іншої форми капіталу – людського. Невідворотність таких змін була зумовлена розвитком науково-технічного прогресу, ускладненням технологічних операцій та впровадженням новітніх технічних розробок у виробничі процеси. У часи ж К. Маркса трансформація взаємин між капіталом та найманою працею, яка обумовлювалася розвитком машинного виробництва, перебувала у зародковому стані, що унеможливило трактування проблем формування та використання продуктивних здібностей людини з позицій вчення про капітал.

Деякі з основних винаходів людства, які кардинально змінили характер виробничих відносин та підвищили роль професійної компетентності у взаєминах праці й капіталу наведено у таблиці. Аналізуючи наведену хронологію, варто звернути увагу на те, що якщо спочатку основні зусилля винахідників спрямовувалися на удосконалення технічних характеристик зброї (інструменту завоювання й захисту багатства) та засобів мореплавства (інструменту торгівлі та ведення бойових дій знову-таки заради оволодіння багатством), то з початком XVIII століття пріоритет було надано техніко-технологічному розвитку виробничої сфери – акцент поступово змістився на принципово інші механізми збагачення, що й було вчасно підмічено та проаналізовано К. Марксом.

Проте, вчений не зміг передбачити, що окрім іншого такі обставини ознаменують й те, що у майбутньому високотехнологічному світі колишніх первинних знань, які опановувалися працівниками, як правило, самостійно шляхом спроб і помилок, виявиться замало. Поволі формуватимуться передумови розвитку освітньої сфери, що вимагатиме й розв'язання завдань, пов'язаних з розробкою дієвих механізмів фінансового забезпечення освітніх заходів. Наукове осмислення цих проблем – і тим паче з позицій економічної науки – розпочнеться лише на зорі XX століття.

Звісно, наведений у таблиці перелік винаходів та подій є вкрай обмеженим. Проте навіть у такому вигляді він засвідчує, що на момент написання «Капіталу» науково-технічна революція лише розпочала свою переможну ходу країнами світу, а тому переважна більшість виробничих операцій ще не вимагала застосування глибоких вузькоспеціалізованих знань та високої кваліфікації працюючих. Саме тому науковці XIX століття були об'єктивно неготові визнати специфічність категорії «знання», дати їй вичерпну характеристику з позицій капіталовкладень в освіту та розвиток професійної майстерності, ілюстрацією чого є висновок К. Маркса: «...відтворення робочого класу включає в себе також передачу та накопичення вправності від покоління до покоління... Єдина річ, про яку можна сказати, що вона накопичується і готується завчасно, є вправність робітника... Накопичення та збереження вправної праці, ця найважливіша операція, здійснюється стосовно переважної частини робітників без всякої витрати капіталу» [2, с. 586–587].

Винаходи людства у період II–XIX ст., які змінили характер суспільних та виробничих відносин

Період	Винахід
101–1200 рр.	Ручна прядка, папір з рослинної сировини, косий парус, компас з плаваючою стрілкою
1200–1400 рр.	Перші кулачкові молоти з приводами від водяного колеса, рецепт пороху Марка Грека, перші баштові годинники, багатоцоглові кораблі, руль, артилерійське зброя, що стріляло кам'яними ядрами, перша звістка про використання бойових ракет у Китаї
1401–1600 рр.	Перші зроблені з дощечок книжки, колісні лафети для гармат, перші доменні печі
1601–1800 рр.	Паровий двигун Папена (1690 р.) та паровий двигун Севері (1702 р.), перша діюча парова машина Уатта та початок їх фабричного виробництва, перший гідравлічний прес Брама
1801–1840 рр.	Перша рельсова дорога з кінською тягою, випробування першого пароплаву Фултона, перший паровий автомобіль та паровоз Тривайтика, телеграфний апарат Земерінга, електромагніт Арго, перша електрична лампа накаливання Делар Дю, гідротурбіна Фурнейрона, електродвигун постійного струму Якобі, телеграф Шилінга, дугова електрична лампа Фуко
1841–1880 рр.	Електричний акумулятор Планте, електродвигун Пачинотті, гідравлічний кувальний прес Газвелла, газовий двигун внутрішнього згорання Ленуара, мартенівський спосіб виробництва литої сталі, перший автомобіль Маркуса з бензиновим двигуном, перший житловий будинок з залізобетону Уілкінсона, електрогенератор Грамма, перша серійна друкарська машинка Ремінгтон, телефон Белла, лампочка накаливання Едісона
1881–1900 рр.	Прокатний стан для виготовлення безшовних труб, автомобіль Бенца з бензиновим двигуном, мотоцикл Даймлера, паровий трактор Бетерома, радіоприймач Попова тощо

Тут варто зауважити, що К. Маркс не стверджує нібито вправність робітника не вимагає витрат капіталу, він лише констатує той факт, що цього в ті часи не відбувалося. І помиляється той, хто вважає, що вчений не обмірковував доцільність включення трудових факторів до переліку складових капіталу: «Наскільки капіталіст схильний додавати наявність такого вправного робітничого класу до належних йому умов виробництва та на справі розглядати його як реальне існування свого змінного капіталу, виявляється особливо яскраво тоді, коли яка-небудь криза починає загрожувати втратою цієї умови виробництва» [2, с. 587]. Проте, в якості подібного капіталу К. Маркс розглядає не знання та професійні навички, якими володіє працівник, а власне сам клас робітників. Відповідно, і власником такого капіталу з позицій К. Маркса може бути ні хто інший, як капіталіст, що й провокує, згідно його висновків, перетворення ринкових відносин на рабовласництво капіталістичного типу. Зрозуміло, все це не має нічого спільного із сучасним розумінням сутності людського капіталу, проте підстав для іншого тлумачення цих проблем за часів класика політичної економії не було. І тому не повинен викликати подив той факт, що вправність працівника аналізувалася не з позицій вчення про капітал, а розглядалася як деяка умова, що забезпечувала протікання виробничого процесу; умова, яка формувалася незалежно від волі власника засобів виробництва, мала спонтанний характер та варіативно впливала на результативність трудової діяльності.

Відомо, що за тих часів інвестування в освіту було настільки мізерним, що його можна було не помічати у сукупності заходів, спрямованих на підтримку життєдіяльності людини. Сьогодні ж суттєві обсяги грошових коштів, що обертаються в освітній сфері, високі запити наукоємних виробництв, підвели вчених та управлінців-практиків до сприйняття знань людини, її практичних навичок та професійних вмінь з позицій пріоритетного об'єкта інвестування, обумовили необхідність зміни пануючої донедавна науково-теоретичної парадигми. При цьому, висока затратність процесів, пов'язаних із забезпеченням необхідного освітньо-кваліфікаційного рівня працюючих, аргументувала важливість та актуальність вивчення економічних закономірностей, які простежуються у сфері формування та використання людського капіталу.

Загалом, досліджуючи теоретичну сутність економічної категорії «людський капітал», ми вважаємо правомірним взяти на озброєння ряд висновків К. Маркса стосовно природи капіталу як такого та закономірностей його функціонування в умовах ринкової економіки. Разом з тим, на ретельну увагу заслуговують й сучасні трактування змісту цього економічного феномену. Тим паче, що при більш детальному вивченні останніх стає очевидним, що переважна більшість з них не суперечить поглядам К. Маркса, а корелює з ними, приводячи їх у відповідність до сучасних особливостей функціонування економіки та специфіки соціальної, політичної й культурної сфери.

Виходячи з викладеного, трансформуємо наведену на рис. 1 схему у відповідності до змісту наукової категорії «знання». Зазначимо, що особливістю запропонованого нами підходу є те, що він не суперечить існуючим в економіці поглядам щодо сутності та закономірностей формування капіталу як такого, а раціонально доповнює їх у площині теми дослідження (рис. 2).

Аргументуючи зміст наведеної на рис. 2 схеми зазначимо, що процес набуття вторинних знань досить влучно інтерпретовано у [4]. І хоча подібний опис не наводився заради обґрунтування висновків у сфері управління людським капіталом, він є цінним й в ракурсі нашого дослідження. Зокрема, вчені зазначають: «В процесі праці людина неминує нагромаджує уміння і досвід, які передаються із покоління у

покоління у вигляді навичок, звичаїв, правил поведінки тощо. Разом із нагромадженням досвіду виробництва необхідних життєвих благ, виникають і формуються уявлення й знання про організацію виробничого процесу. Спочатку йшлося про збирання і збереження плодів, які постачала навколишня природа. Далі починається відтворювальне землеробство, скотарство. Набувається досвід здійснення певних робіт у просторі й часі» [4, с. 81–82]. На нашу думку, саме так й відбувається процес залучення примітивних знань у нові й нові суспільно-виробничі цикли, внаслідок чого вихідні знання, уміння та досвід неминуче примножуються, а із забезпеченням необхідних умов, про що вже йшлося та йтиметься далі, набуватимуть й ознак капіталу, адже виступатимуть реальним важелем впливу на поведінку власника засобів виробництва, який опиняється залежним від того, хто є власником необхідних йому прогресивних знань та професійних навичок.

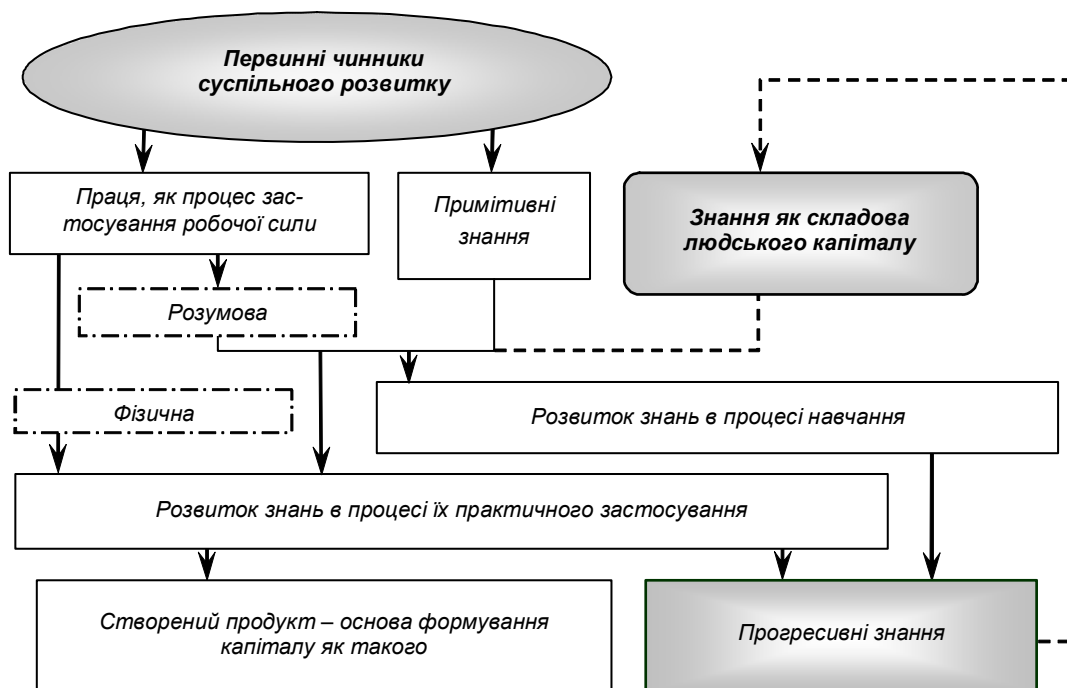

Рис. 2. Формування знань як базової складової людського капіталу

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, зазначимо, що запропонована К. Марксом інтерпретація взаємин між працею та капіталом відповідала реаліям свого часу, а особливістю було те, що вчений явив широкий громадськості та науковому світу теорію, яка, на відміну від інших, оперувала не тільки економічними, але й соціально-економічними факторами. Цілком слушними були та залишаються його висновки стосовно природи та ролі робочої сили у світі ринкових відносин, а також механізму привласнення доданої вартості власниками засобів виробництва, який зароджується та функціонує в суспільстві капіталістичного типу на перших стадіях його розвитку. Варто визнати, що розроблена К. Марксом економічна модель, в якій заробіток працівника виступав лише компенсацією вартості відчуженої робочої сили, не була теоретичною фантазією вченого. Як не було вигадкою й те, що у період XVIII – XIX ст. капітал спричиняв неабиякий тиск на робітничий клас, змушуючи останній працювати за безцінь у край складних виробничих та соціальних умовах (Тут не можна не звернути увагу на факт, науковий та історичний зміст якого виходить далеко за межі проблематики представленої статті. Мова йде про першу світову економічну кризу, яка, за оцінками спеціалістів, зародилася саме на теренах індустріально розвиненої Англії, на прикладі якої й писався «Капітал» К. Маркса. Як зазначається у [6], початок 1820-х був важким періодом для британської економіки. Промисловість і торгівля переживали довготривалу стагнацію після розорення Європи наполеонівськими війнами 1803–1815 рр. Починаючи з 1822 р. криза набирала обертів. У 1825 р. 75 британських банки зупинили платежі, що спровокувало ланцюгову реакцію банкрутств, які у тому ж році торкнулися 1470 фірм, а у наступному – 3300. Через 11 років цей сценарій повторився, а потім – знову таки через 11 років. Ці 33 роки вважають увертюрою до потужної загальної кризи, яка отримала статус першої світової. Проте, досвід подолання локальних криз дозволив Англії вийти з глобальних економічних потрясінь з найменшими втратами, що не можна сказати про США, Німеччину, Францію, Данію та Австро-Угорщину. І хоча саме Англію визнають каталізатором першої світової кризи, вона змогла якнайкраще витримати її удари, в тому числі й завдяки жорсткій експлуатації найманих працівників [6, с. 72–74]). «Справедливе обурення щодо нелюдських умов праці та життя переважної більшості населення, реально існуюча у повсякденному житті

експлуатація – от історичні корені виникнення Марксової теорії», – зазначають російські дослідники С. Брагинский та Я. Певзнер [5, С. 183].

Разом з тим, як показано автором вище, наукові погляди К. Маркса не були позбавлені й суттєвих протиріч, а передумовою обмеженості марксистської політичної економії виявилася її самоізоляція від світової економічної думки, в якій важливе місце посів функціональний підхід до аналізу економічних процесів. Будучи заручницею своїх же догматизованих переконань, марксистська ідеологія недогледіла прогресивну трансформацію капіталізму, що відбулася після другої світової війни. Натомість, за висновками наукової спільноти, немарксистські економічні теорії набагато точніше оцінили та спрогнозували тенденції економічного та соціального розвитку другої половини ХХ століття, в тому числі й зміни у становищі та прагненнях робітничого класу («Сьогодні у розвинених країнах дрібна власна справа, ведення якої не вимагає особливої кваліфікації, приносить у багатьох випадках набагато менший економічний дохід, ніж кваліфікована наймана праця. Загалом робітничий клас живе краще, ніж значна частина дрібних капіталістів-хазяїв» [2, с. 184]). Це аргументує доцільність звернення до відповідних теоретичних напрацювань й у процесі дослідження проблем формування та використання людського капіталу. І передусім, потенціал цього кардинально іншого методологічного підходу необхідно застосувати задля розв'язання тих завдань, які у своїх дослідженнях обійшов увагою К. Маркс. Та, що саме проігнорував вчений?

З позицій К. Маркса суспільна роль капіталіста зводиться до того, що останній покликаний підтримувати життя працівників на рівні, достатньому для виконання закріплених за ними виробничих функцій. Постійно «оптимізуючи» обсяги грошових виплат, розмір яких обумовлюється витратами на формування та відновлення робочої сили, капіталіст також опікується й проблемами «розмноження» робітничого класу задля його наступної експлуатації в процесі створення доданої вартості. При цьому, в умовах надлишку робочої сили власник засобів виробництва не надто переймається довговічністю «людського матеріалу», залучаючи всі без виключення статевовікові групи населення у нові й нові виробничі цикли. На думку вченого – і з цим важко не погодитись – така поліфагія капіталу вимагала рішучих дій, спрямованих на покращення трудового та соціального життя трудящих.

Проте, як не дивно, у своїх роздумах К. Маркс і не намагався обґрунтувати якусь іншу модель взаємин між працею та капіталом. Це можна пояснити тим, що, аналізуючи відповідні проблеми з позицій не стільки економічних, скільки соціально-економічних та суспільно-політичних, вчений попросту не розумів того, а що ще окрім революційної боротьби може виступити важелем змін у характері взаємовідносин між капіталом та найманою працею? Більше того, на наше глибоке переконання, за тих часів й дійсно не було іншого важеля, адже лише згодом у світі ринкових відносин виявиться цілком закономірна залежність капіталіста від найманого працівника – носія прогресивних знань та професійних навичок; працівника, з яким доведеться домовлятися не мовою економічного примусу, а мовою компромісу та значних поступок. Саме тому ідея перегляду та оновлення механізму розподілу новоствореної вартості між основними учасниками виробничого процесу не тільки була проігнорованою у творах вченого, але й, фактично, не мала підстав для свого виникнення.

З огляду на це, вивчаючи творчі доробки представників функціонального підходу варто переслідувати дві взаємообумовлені цілі. Перша – з'ясувати, наскільки даний напрям економічної думки наблизився до трактування продуктивних здібностей людини з позицій вчення про капітал та чи зможуть відповідні напрацювання виступити в якості міцного методологічного фундаменту в процесі розв'язання сучасних завдань у сфері формування та використання людського капіталу. Друга – дати відповідь на проігнороване К. Марксом питання: «А в якій, власне, пропорції має бути розділена додана вартість між власником засобів виробництва й працівником – безпосереднім учасником трудового процесу та власником специфічного активу – людського капіталу?».

Якщо припустити, що засоби виробництва залишатимуться таки в руках обмеженого кола привілейованих осіб, то, окрім Марксового, існують наступні варіанти розподілу доданої вартості між капіталістом та найманим працівником. Перший – подібний, полягатиме у тому, що більша частина доданої вартості знову-таки привласнюватиметься власником засобів виробництва, а деяка її незначна частина спрямовуватиметься на компенсацію вартості спожитої робочої сили. Проте, у цьому випадку компенсація враховуватиме не мінімальні, а об'єктивні витрати, пов'язані з формуванням та відтворенням останньої, включаючи культурні, історичні, соціально-побутові та інші аспекти цього процесу. Другий варіант відповідатиме сценарію, за якого капіталіст компенсуватиме не тільки вартість робочої сили, але й витрати, пов'язані із загальною освітою працівника та його професійною підготовкою. І, нарешті, третій – буде настільки поблажливим до людини праці, що в силу певних надзвичайних обставин, окрім вище викладеного, додаватиме до платні працівника ще й деяку частину вартості новоствореного продукту.

Можна припустити, що в очах класика політичної економії перші два варіанти були б хоча й досить примарними, проте вкрай жаданими. Останній же – розцінювався б ним як цілковито абсурдний; як такий, що суперечить самій логіці капіталізму. Та історія людства довела закономірність еволюції світу капіталістичних відносин до того рівня, за якого найманий працівник й насправді отримуватиме платню, яка значно перевершуватиме вартість його робочої сили, коли проблематика здоров'я та якості трудового життя

працюючих посяде чільне місце у свідомості власників засобів виробництва. Згідно наших висновків, саме через такий «надлишок» у структурі заробітної плати і виявляється новітня якість знань та інших продуктивних здібностей людини. Саме цей «відсоток на людський капітал» разом з компенсацією витрат на освіту та залучення робочої сили й формує ціну на послуги праці. Але як, все ж таки, визначити норму такого перевершення в структурі заробітку окремого працівника? Тут теорія К. Маркса безсила. А тому для розв'язання цього наукового завдання варто застосовувати інструментарій якісно іншого напрямку економічної науки, і в тому числі – методологічний апарат теорії граничної корисності.

Література

1. Мандибура В. «Людський капітал»: об'єктивна економічна реальність чи ідеологема? / В. Мандибура // Україна: аспекти праці. – 2009. – №2. – С. 26–33
2. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / Маркс К. – М. : Политиздат, 1978. – 907 с.
3. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / Маркс К. ; [под. ред. Ф. Энгельса]. – М. : Политиздат, 1978. – 508 с.
4. Дорогунцов С.І., Гош О.П. Політична економія: науковий курс / С.І. Дорогунцов , О.П. Гош . – К. : Оріони, 2004. – 560 с.
5. Брагинский С.В. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления / С.В. Брагинский, Я.А. Певзнер. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
6. Гороховский Е. Первый мировой / Е. Гороховский // Власть денег. – 2006. – № 17. – С. 72–74.

Надійшла 14.10.2011

Підп. до друку 28.11.2011. Ум. друк. арк. 29,32. Обл.-вид. арк. 18,06
Формат 30х42/4, папір офсетний. Друк різнографією.
Наклад 100, зам. № 602

Тиражування здійснено з оригінал-макету, виготовленого
редакцією журналу “Вісник Хмельницького національного університету”

ПП Ковальський
29000, м. Хмельницький, вул. Свободи, 53. Тел.-факс (0382) 76-42-92
